

Дмитро Дорошенко

**ПИТАННЯ ПРО СХЕМУ
ІСТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ
В ЗВ'ЯЗКУ З ІСТОРІЄЮ
УКРАЇНИ.¹**

Для нас само собою тепер ясно і не підлягає ніякому сумніву, що обсяг української історії охоплює цілий історичний процес українського народу, від тих часів починаючи, коли історичні свідчення показують безсумнівні ознаки перебування наших предків на території, на якій український народ живе й досі. Не викликає тепер ні в кого з нас сумніву й та схема, в якій треба укладати огляд історичного життя українського народу: коротко кажучи, ця схема обіймає початки української державної організації з осередком у Києві; розвиток і занепад Київської держави; добу Галицько-Волинської держави; запанування Литви й Польщі на українських землях; постання Української козацької держави; занепад українського життя й поділ українських земель між Росією й Австрією, національне відродження й нарешті, уже за наших часів, змагання відновити українську державність.

Як один суцільний і неперервний історичний процес, уявляли собі минуле українського народу й наші далекі предки, починаючи від старих київських літописців. У писаннях українських істориків XVII ст., духовних і світських, виразно підкреслюється думка, що козацька Україна є продовженням старої княжої Русі. Цю думку висловлюють не раз і тодішні українські політичні діячі. Вона позначилася дуже виразно в першому підручнику української історії, в „Сінопсису” Гізеля 1674 р., а пізніше в першому курсі української історії, у згадуванім уже „Кратком описанні Малоросії”, зложенім коло 1740 р., нарешті — в славнозвісній „Історії Русовъ”. Однак, з початком XIX ст. оця свідомість тягlosti й неперервності українського історичного процесу трохи затемнюється серед нашого громадянства. Сталося це через те, що саме в ті часи українські освічені кола, виховані вже в російській школі, зазнають впливу російських понять і поглядів на своє історичне минуле. Російська історіографія, служачи інтересам російської держави й пануючої великоруської народності, виробила особливу схему так званої „руської” історії, змішуючи в ній до купи три різні поняття: історію території, історію народу й історію держави.

У поняттях російської історіографії ще в половині XVIII ст. утвердилось представлення одної „руської” держави, що, зачавшись, мовляв, у Києві, потім продовжувала неперервно своє існування під владою одної династії, тільки міняючи місце осідку, столицю: спочатку Київ, потім Володимир, далі Москву, нарешті Петербург. В основі цієї схеми лежала, як влучно каже проф. Мілюков, запозичена у московських книжників XV — XVI ст. „генеологічна ідея московської династії”. Московські князі, походячи самі з Рюрикового дому, що панував колись у Києві, вважали себе прямими спадкоємцями київських князів і, вбившись у силу, почали заявляти претензії на всі землі, що колись належали до Київської держави. Ця схема, санкціонована відомим російським істориком Карамзіним, автором „Історії Государства Россійскаго”, на довгий час запанувала в загальних курсах російської історії і в підручниках, а звідти перейшла і за кордон, де наробила багато баламутства. Ця схема, як я щойно сказав, вела од передісторичних часів Східної Європи і од появи там слов'ян, через розселення слов'ян на східноєвропейській рівнині, через Київську державу, до другої половини XIII ст., до великого князівства Володимирсько-Суздальського, до Московського царства й далі до Петербурзької імперії XVIII — XIX ст.

1

Д.І. Дорошенко. Нарис історії України. — Львів, 1991, с. 21 — 24.

Таким способом історія руського півдня й заходу, історія народів українського й білоруського залишалась поза обсягом наукового кругозору, і лиш зовнішнім та поверховим способом втручається вона в цей обсяг такими окремими епізодами, як Галицько-Волинська держава XIII — XIV ст., як сформування на руських землях Великого Князівства Литовського, як унія цього князівства з Польщею, церковна унія, козаччина, повстання Богдана Хмельницького й унія України з Москвою. При цій схемі залишалася без початку історія самого великоруського народу, котрий раптом появляється на історичній арені в другій половині XII ст. Зовсім залишається без уваги й історія білоруського народу, котрий впливає аж у XVIII ст., щоб увійти при розділах польської Речі Посполитої в склад Російської імперії.

Вже новіші російські історики — Ключевський, Мілюков, Платонов — відчули незручність цієї схеми; наприклад, в курсі проф. Платонова, а ще виразніше у проф. Ключевського, зустрічаємо відокремлення київського періоду як початкового і спільного для всього Сходу Європи, а потім уже ідуть спеціальні розділи, про сформування великоруського племені. Але далі виклад іде у них за звичайною старою схемою: історія московського царства і петербурзької імперії, з епізодичними згадками про українців та білорусів.

Отже, ця нераціональна з наукового погляду й баламутна схема зробила свій вплив і на історіографію українську. Наші історики перших десятиліть XIX ст. теж почали були дивитись на початковий і князівський періоди української історії як на „спільні” з росіянами, а саму історію України представляти головню як історію козаччини й Гетьманщини, лишаючи поза обсягом своєї уваги інші періоди української історії. Так уложили свої праці Бантиш-Каменський, Мартос, Маркевич. Хоча вони й здавали собі справу з того, що й князівський період так само належить до української історії, як і доба литовсько-польська та козацько-гетьманська, але їхню увагу цілком заповонила козаччина, як, мовляв, основне явище нашої історії, як найбільш яскраве виявлення творчих сил, здатності й самої національної вдачі українського народу. Етнографічні студії, захоплення усною народною поезією з її ідеалізацією козаччини, а пізніше — народництво, усе це сприяло зосередженню уваги наших дослідників головню на козацькій добі історії України, тимчасом як учені російські розробляли княжий період нашої історії як початковий період історії „общерусской”, отже, ніби своєї власної. Тільки в працях проф. В. Антоновича та його школи вже в останній чверті XIX ст. починається дослідження історії окремих областей старої Русі — України за княжих і литовських часів.

Великою заслугою Антоновичевого учня проф. М. Грушевського було те, що він перший поставив питання про вживану в російській історіографії схему, як проблему більш раціонального укладу історії східного слов'янства взагалі. Він виступив з рядом розправ на сторінках „Сборника статей по славяновѣдѣнію” 1904 р., видаваного Петербурзькою Академією Наук, і в цих розправах доводив незручність і нераціональність до того часу уживаної схеми. Він поставив як чергове завдання історичної науки — скласти історію великоруського народу й заснованої ним держави окремо й окремо історію українського народу протягом цілого його історичного життя, в складі як власної Київської держави, так і пізніше чужих: Литви, Польщі, Москви. Щодо української історії, то проф. Грушевський це завдання сам і виконав у своїй капітальній „Історії України-Руси” та в своїм курсі з 1904 р. Статті Грушевського не залишилися без впливу в російській історіографії: академік Шахматов і його школа звернули особливу увагу на історію початків великоруської народності; в 1918 р. появилася монографія одного з ліпших представників російської історичної науки проф. Преснякова під многозначною назвою: „Образование великорусскаго государства”, а в 1929 році вийшла праця другого видатного історика, російського професора Любавського „Образование основной государственной территории великорусской народности”, де ясно і виразно говориться, що великоруська народність постала через мішанину різних слов'янських племен східної Європи з фінськими племенами і що ця народність сформувалася в басейні верхньої Волги й Оки. Серед російських істориків-марксистів останнього часу також помічається реакція проти „великоруських тенденцій” в російській історіографії.

Таким робом, можна сподіватись, що самотою правильною й науковою схемою історії Східної Європи (а разом з тим остаточне розмежування російської й української історії), запроваджена

вже в нашій історіографії, буде прийнята остаточно і в історіографії російській, а також і в чужоземній, яка все ще перебуває під значним впливом російських понять і поглядів².

²Дмитро Іванович Дорошенко (1882 - 1951) — видатний представник державницького напрямку в українській історіографії, відомий громадсько-політичний і культурний діяч.

Михайло Грушевський. ЗВИЧАЙНА СХЕМА „РУСЬКОЇ” ІСТОРІЇ Й СПРАВА РАЦІОНАЛЬНОГО УКЛАДУ ІСТОРІЇ СХІДНЬОГО СЛОВ'ЯНСТВА.¹

Поставлена організаційним з'їздом російських філологів справа раціонального укладу історії Слов'янства в задуманій Слов'янській Енциклопедії¹ дає мені нагоду порушити справу схеми історії Східного Слов'янства. Я не раз порушував уже справу нераціональностей у звичайній схемі „русскої історії”², тепер хотів би обговорити се питання трохи повніше.

Звичайно прийнята схема русскої історії всім звісна. Вона починається з передісторії Східної Європи, звичайно про неслов'янську колонізацію, потім іде мова про розселення слов'ян, про сформування Київської держави; історія її доводиться до другої половини XII в., потім переходить до великого князівства Володимирського, від нього в XIV віці, до князівства Московського, слідиться історія Московської держави, потім Імперії, а з історії українсько-руських і білоруських земель, що лишилися поза границями Московської держави, часом беруться деякі важніші епізоди (як держава Данила, сформування Великого князівства Литовського і унія з Польщею, церковна унія, війни Хмельницького), часом не беруться зовсім, а в кожному разі з прилученням до російської держави ці землі перестають бути предметом сеї історії.

Схема ся стара, вона має свій початок в історіографічній схемі московських книжників, і в основі її лежить ідея генеалогічна — генеалогія московської династії. З початком наукової історіографії в Росії сю схему положено в основу історії „Россійского государства”. Потім, коли головна вага перенесена була на історію народу, суспільності, культури, і „русская история” стала зближатися до того, щоб стати історією великоруського народу й його культурного життя, задержано ту ж схему в її головних моментах, тільки стали відлітати епізоди, що далі, то більше. Ту ж схему, в простішій формі прийняла наука „истории русскаго права”, складаючися з трьох відділів — права Київської держави, московського й імперського.

Через таку традиційність, через таке довге уживання, до цієї схеми привикли й її невидги, нераціональності не вражають прикро, хоч вона повна таких нераціональностей, і то дуже великих. Я вкажу деякі, не маючи претензії вичисляти їх усі.

¹Подана тут стаття одного з найбільших українських істориків, першого президента незалежної України Михайла Грушевського (1866—1934) є основною схемою історії України і суміжних їй Росії та Білорусії, яка була прийнята не тільки українськими вченими, а й знайшла визнання в російській і польській історіографії. Вперше вона була надрукована українською мовою в опублікованім Другим відділенням Імператорської Академії наук за редакцією академіка В. Ламанського виданні „Статьи по славяновѣдѣнии” (С.— Петербург, 1904. — Вип. I. — С. 298—304.)

Ця історична схема, як і всі наукові твори Михайла Грушевського, була засуджена офіційною радянською історіографією, зокрема, за проведену в ній тезу про належність Київської Русі виключно до історії України.

Статтю подаємо за журналом „Пам'ятки України”, №3 (89), - Київ, 1991, с.4 – 7 без текстових чи мовних змін.

Передовсім дуже нераціональне сполучування старої історії полудневних племен, Київської держави з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою, з Володимиро-московським князівством XIII—XIV вв., так наче се останнє було його продовженням. Се можна було московським книжкам,— для них досить було генеалогічного преемства, але сучасна наука шукає генетичної зв'язі і не має права зв'язувати „київський період” з „володимирським періодом”, як їх невідповідно називають, як стадії того самого політичного й культурного процесу. Ми знаємо, що Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської; Володимиро-московська — другої, великоруської³. Сю різницю хотіла була затерти Погодінська теорія, населивши Подніпров'я X—XII вв. великоросами й казавши їм потім, у XIII—XIV вв., відси виемігрувати, але я сумніваюсь, що хто-небудь схоче тепер боронити стару історичну схему сею ризиковною, всіма майже полишеною теорією. Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV—XVI вв. Володимиро-московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені і відносини до неї Київської можна б скорше прирівняти, напр., до відносин, Римської держави до її гальських провінцій, а не преемства двох періодів у політичній і культурній житті Франції. Київське правительство пересадило в великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київської держави в історію великоруської народності. Етнографічна й історична близькість народності української до великоруської не повинна служити причиною до їх переміщувань,— вони жили своїм життям поза своїми історичними стичностями і стрічами. Тим часом, наслідком пришивання Київської держави на початок державного й культурного життя великоруського народу що бачимо? Історія великоруської народності зістається властиво без початку. Історія сформування великоруської народності досі зістається невияшеною, через те, що її історію починають слідити від середини XII в.⁴ і за київським початком сей свійський початок зовсім неясно представляється людям, що вчилися „руської історії”. Не слідиться докладно за процесом рецепції й модифікації на великоруським ґрунті київських суспільно-політичних форм, права, культури; в таких формах, які мали вони в Києві, на Україні, їх попросту включають в інвентар великоруського народу, „Русского государства”. Фікція „київського періоду” не дає можності відповідно представити історії великоруської народності.

Тому, що „київський період” прилучається до державної й культурної історії великоруського народу, зістається без початку й історія українсько-руської народності. Підтримується старе представлення, що історія України, „малорусского народу” починається доперва з XIV—XV віків, а що перед тим — то історія „общерусская”. Ся знов „общерусская история” свідомо і несвідомо на кожному кроці підмінюється поняттям історії державної і культурної великоруського народу, і в результаті українсько-руська народність виходить на арену історії в XIV—XVI вв. якби щось нове, мов би її перед тим там не було, або вона історичного життя не мала.

Зрештою історія українсько-руської народності зісталася не тільки без початку, а і в виді якихось кавалків, *disjecta membra*, не пов'язаних між собою органічно, розділених прогалинами. Одинокий момент, що вирізняється й може лишитися ясно в пам'яті — се козаччина XVII в., але дуже сумніваюся, щоб хтось, хто вчився „руської історії” по звичайній схемі, потрапив зв'язати її в своїм представленні з ранішніми і пізнішими стадіями історії української народності, мислив би сю історію в її органічній цілості.

Ще гірше виходить на сій схемі народність білоруська — вона пропадає зовсім за історією держави Київської, Володимиро-московської, ба навіть і за Великим Князівством Литовським. Тим часом, хоч вона не виступає в історії ніде виразно як елемент творчий, але роля її немаловажна — вкажу хоч би на значення її в сформуванні великоруської народності, або в історії Великого Князівства Литовського, де передовсім їй, з-поміж слов'янської людності сеї держави, належала культурна роля супроти далеко нижче розвинених литовських племен.

Заведенням до „руської історії” Великого Князівства Литовського хотіли поправити односторонність і неповноту традиційної її схеми. В історії, здається, перший сю гадку з натиском підніс Устрялов, а Іловайський, Бестужев-Рюмін і інші пробували викладати

паралельно історію „Руси западної”, себто Великого Князівства Литовського, й „Руси східної”, себто Московської держави. В науці історії права потребу включення Великого Князівства Литовського пропагує школа проф. Владимирського-Буданова, хоч не дала ще ані загального курсу „истории русского права”, де було б включене Велике Князівство Литовське, ані особного курсу права сього останнього.

Се поправка, але вона сама потребує різних поправок. Велике Князівство Литовське було тілом дуже гетерогенним, неоднотайним. В новішій науці легковажиться, навіть зовсім ігнорується значення литовської стихії. Слідження преемства права староруського з правом Великого Князівства Литовського, значення слов'янського елемента в процесі творення й розвою Великого Князівства Литовського привело сучасних дослідників внутрішнього устрою сеї держави до крайності, що вони зовсім ігнорують елемент литовський — навіть не ставлять питання про його впливи, хоч безперечно ми мусимо числитися з такими впливами в праві й устрою Великого Князівства Литовського (от хоч би вкажу лише *exempli gratia* та інститут „койминців”). Потім, лишаючи литовський, — сам слов'янський елемент Великого Князівства Литовського неоднотайний: маємо тут дві народності — українську-руську й білоруську. Українсько-руські землі, з виїмком Побужжя і Пинщини, були досить механічно зв'язані з Великим Князівством Литовським, стояли осторонь у нім, жили своїм місцевим життям, і з Люблінською унією перейшли безпосередньо в склад Польщі. Навпаки, білоруські землі дуже тісно були зв'язані з Великим Князівством Литовським, мали на нього величезний вплив — в суспільно-політичній укладі, праві й культурі (як з другого боку самі підпали дуже сильному впливу суспільно-політичного й культурного процесу Великого Князівства Литовського), й зісталися в складі його до кінця. Таким чином історія Великого Князівства Литовського далеко тісніше зв'язана з історією білоруської народності, ніж українсько-руської, що чимало підпала впливу його історії, але дуже небагато мала на нього впливу (тільки посередньо, оскільки білоруська народність передавала право й культуру, насажені Київською державою, але так само посередньо, через політику литовського правительства, українсько-руська народність приймала не одно, що йшло від білоруської — напр., білоруські елементи актової мови, прийнятої литовським правительством).

Отже включення історії Великого Князівства Литовського в „руську історію” не заступить прагматичного представлення історії народностей українсько-руської й білоруської. Для історичного представлення суспільного і культурного процесу українсько-руської народності вистане зазначення тих кількох моментів з історії Великого Князівства Литовського, що мали для неї безпосереднє значення⁵. Більше з неї увійшло б в історію білоруської народності, але в цілості включати історію Великого Князівства Литовського в „руську історію” нема причини, коли це має бути не „історія Росії”, себто історія всього того, що коли-небудь діялося на території її, і всіх народностей і племен, що її залюднюють (так її програму, здається, тепер ніхто не ставить, хоч ставити також можна), а історія народностей руських або східно-слов'янських⁶ (уживаю часом сього терміну, аби оминати неясності й баламуцтва, які випливають з неоднакового уживання слова „руській”).

Взагалі історія державних організацій грає все ще за багато ролі в представленні „руської історії”, чи історії Східного Слов'янства. В теорії признається давно, що головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільності. Політичне, державне життя, розуміється, чинник важливий, але поруч нього існують інші чинники — економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значення від політичного, але в кожному разі не повинні лишатися в тіні поза ним. З руських чи східно-слов'янських племен держава найбільше значення мала, найтісніше пов'язана була з життям народу у народності великоруської (хоч і тут по за межами національної, Володимиро-московської держави бачимо такі сильні явища, як вічеве життя новгородське-псковське). Українсько-руська народність ряд століть живе без національної держави, під впливами різних державних організацій — сі впливи на її національне життя повинні бути визначені, але політичний фактор сходить в її історії в сих бездержавних століттях на підрядну роллю попри факторах економічних, культурних, національних. Те саме треба сказати про народність білоруську. Для сеї останньої великоруська національна держава стає історичним фактором властиво тільки від 1772 р. На історію України

вона починає впливати століттям скорше, але тільки одним краєм. Те виїмкове, виключне значення, яке має історія великоруської держави в сучасній схемі „русської історії”, має вона властиво наслідком підміни поняття історії „русского народа” (в значенню руських, східно-слов'янських народностей) поняттям історії великоруського народу.

Взагалі в тім, що зветься „русскою історією”, я бачу комбінацію, чи властиво — конкуренцію (сформування й розвою державної організації й її територія), історія Росії, цебто того, що було на її території, історія „русських народностей”, і нарешті — історія великоруського народу (його державного й культурного життя). Кожде з цих понять в консеквентнім переведенню може бути вповні оправданим предметом наукового представлення, але при таких комбінуванні різних понять, повного представлення, консеквентного переведення не дістає ані одно з них. Найбільше входить у схему „русської історії” з понять історії Російської держави і великоруського народу. З розмірно невеликими переїнами й купюрами вона може бути переїнена на консеквентно і повно переведену історію великоруського народу. „Честь и место” історії сеї найбільшої з слов'янських народностей, але поважання до її першенства й важної історичної ролі не виключає потреби такого ж повного й консеквентного представлення історії інших східно-слов'янських народностей — українсько-русської й білоруської. Історії Східного Слов'янства таки не заступить історія великоруського народу, його державного й культурного життя, і ніякі мотиви не дадуть права зігнувати історію білоруської, і ще менше — українсько-русської народності, або заступити їх повириваними з них і попришиваними до історії великоруського народу клаптиками, як то практикується тепер. Зрештою, як тільки „русская історія” буде щиро і консеквентно зреформована в історію великоруського народу, його державного й культурного життя, так історія українсько-русської і білоруської народностей, я певний, вийдуть самі собою на чергу й займуть відповідне місце побіч великоруської. Але для сього наперед треба попрощатися з фікцією, що „русская історія”, підмінювана на кожному кроці великорусскою, то історія „общерусска”.

Такий погляд сидить іще досить твердо, хоч на мій погляд він, оскільки не стоїть на услугах політики, являється пережитком старомосковської історіографічної схеми, — пережитком, дещо приладженим до новіших історіографічних вимог, але в основі своїй таки нераціональним. Історія великоруська (такою стає ся „русська історія” від XII—XIII вв.) з українсько-русським (київським) початком, пришитим до неї, се тільки калікувата, неприродна комбінація, а не якась „общерусска” історія. Зрештою „общерусської” історії й не може бути, як нема „общерусської” народності. Може бути історія всіх „русских народностей”, кому охота їх так називати, або історія Східного Слов'янства. Вона й повинна стати на місце теперішньої „русської історії”.

В деталях я не маю заміру викладати схему такої нової конструкції історії Східного Слов'янства. П'ятнадцять літ я спеціально працюю над історією українсько-русської народності й виробляю її схему як у загальних курсах, так і спеціальніших працях. По сій схемі укладаю я свою історію України-Руси, і в такому же виді представляю собі історію „русських” народностей. Не бачу труднощостей, аби була зроблена подібним способом історія білоруської народності, хоч би вона випала менше багато, ніж історія українсько-русська. Історія великоруської народності майже готова — треба тільки обробити її початок, замість пришитого до неї тепер київського початку, та вичистити від різних епізодів з історії України й Білорусії — се вже й так майже зроблене істориками великоруського народу й суспільності.

Найбільше раціональним здається мені представлення історії кожної народності зокрема, в її генетичнім преємстві від початків аж до нині. Се не виключає можливості представлення синхроністичного, подібно як укладаються історії всесвітні, в інтересах перегляду, з педагогічних, щоб так сказати, мотивів.

Се деталі, й вони мене інтересують мало. Головні принципи: треба б усунути теперішній еkleктичний характер „русської історії”, зшивання до купи епізодів з історії різних народностей, консеквентно перевести історію східно-слов'янських народностей і поставити історію державного життя на відповідне місце з іншими історичними факторами. Думаю, що й прихильники нинішньої історичної схеми „русської історії” признають, що вона не бездоганна, і

що в своїх спостереженнях я виходив від правдивих її хиб. Чи сподобаються їм ті принципи, які я хотів би пожити в основу її реконструкції, се вже інша справа.

ПРИМІТКИ АВТОРА

¹Писано з нагоди плану слов'янської історії, виробленого історичною підсекцією з'їзду.

² Напр. в „Записках” Наукового Товариства ім. Шевченка: т. XIII, XXXVII і XXXIX, бібліографія, оцінки праць Милюкова, Сто-рожева, Загоскина, Владимірського-Буданова (завважу, що з моїх заміток до книги Милюкова, „Очерки по истории русской культуры”, зробив ужиток проф. Филевич в своїй рецензії праці д. Милюкова, в часописі „Новое Время”, покликуючись на них на попертя своїх гадок, зовсім противних тим, якими продиктовані були мої замітки). Також в приготованім ним до друку „Очерку истории украинского народа”.

³Ся свідомість починає потрохи проходити в науку. Досить ясно, напр., висловлює сю думку укладчик „Русской истории с древнейших времен”, виданої московським кружком помочі самоосвіти (Москва, 1898) д. Сторожев; він з натиском підносить, що „Русь дніпровська і Русь північно-східня два зовсім відмінні явища; історію їх творять неоднаково дві осібні части русскої народности”.

Ліпше сказати — дві народності, аби оминати баламуцтва, зв'язаних з теорією „единства русской народности”.

⁴Гарні початки, зроблені напр. книжкою Корсакова „Меря и Ростовское княженіе”, не були потім розвинені успішно.

⁵В такім дусі старався я використати історію Великого Князівства Литовського в IV т. моєї „Історії України-Руси”, що обіймає часи від половини XIV в. до 1569 р.

⁶Один із найвизначніших сучасних систематиків — проф. В. Буданов ставить задачею науки історії руского права „русского народа”, не Російської держави, тому виключає з неї національні права неруських народностей Росії, а вважає інтегральною частиною право руських народностей, які не входили в склад Російської держави. Такий погляд бачимо і в інших дослідників, хоч він так само не переводиться консеквентно у них, як і у самого В. Буданова (диви мою рецензію його курсу в XXXIX т. Записок Наук. Товариства ім. Шевченка, бібл. с. 4).